

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

Прапор і герб є неодмінними атрибутами національної символіки кожної суверенної держави. Після того, як у 1991 р. Україна проголосила незалежність, до її державної символіки було повернуто старовинні національні символи — синьо-жовтий прапор і тризуб.

Історії розвитку національної символіки, її витокам та становленню присвячено чимало досліджень. В минулому її вивчали І. Крип'якевич, М. Грушевський, С. Томашівський, В. Модзалевський, Г. Нарбут¹ та інші відомі історики та мистецтвознавці. Питання, пов'язані з історією національної символіки, активно розробляють сучасні дослідники. За останнє десятиріччя з'явилися змістовні розвідки А. Гречила, В. Сергійчука, К. Гломодзи, П. Гай-Нижника, Д. Яневського². Спираючись на архівні документи та праці попередників, автори систематизували вже відомі факти, ввели до наукового обігу нові документи і матеріали, які доповнюють і розширюють уявлення про формування та запровадження національної символіки в цілому та її окремих атрибутів.

Найбільшої уваги відродженню та утвердженню національних символів приділялося за часів Української революції 1917–1921 рр., коли українська державність вперше у ХХ ст. стала реальним фактом. Лютневі події 1917 р. поклали край правлінню династії Романових і надали шанс народам, які входили до складу Російської імперії, на створення власної державності. В ході революції національно-визвольний рух в Україні набув нечуваного розмаху. Його лідером стала

¹ Крип'якевич І. Якого кольору був український прапор // Рада. — 1911. — 29 січня; Грушевський М. Український герб // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — Львів — Київ — Торонто — Мюнхен, 1992. — С. 89–93.; Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору // Рада. — 1911. — 31 серпня; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. Число 1. — Київ, 1918. — С. 119–128.

² Гречило А. До питання про національний герб // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 44–48; Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 2006. — Т. ССІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 115–142; Сергійчук В. Доля української символіки. — К., 1990. — 34 с.; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн. — 1990. — № 4. — С. 43–55.

Українська Центральна Рада, утворена 3–7 березня 1917 р. На початку революції з нагоди падіння самодержавства у Києві відбулися багатотисячні демонстрації. Найбільшою серед них була українська маніфестація 19 березня, в якій взяло участь близько 100 тис. осіб. За спогадами сучасників, маніфестанти рухалися в напрямі Софійського майдану під 320 жовто-блакитними прапорами¹. Подібні акції під синьо-жовтими та жовто-блакитними прапорами відбулися в інших регіонах України та поза її межами. Характерним для всіх цих акцій було поєднання на прапорах синього (світло-синього або блакитного) та жовтого кольорів. Таким чином, ще до проголошення Української Народної Республіки, після чого синьо-жовтий прапор набув статусу державного, українці сприймали його як національний.

Утвердження синьо-жовтих кольорів як українських національних барв припадає на середину XIX ст. і пов'язане з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях, що на той час перебували у складі Австро-Угорщини. В 1848–1849 рр. у більшості європейських країн відбулися революції, які започаткували нову добу історичного розвитку. Невід'ємною складовою цих подій стали визвольні рухи поневоленних народів Східної та Центральної Європи, їх боротьба за соціальне і національне визволення. Вогнищем українського національного руху була на той час Східна Галичина. Весною 1848 р. у Львові з представників світської інтелігенції та духовенства була створена перша українська політична організація — Головна руська рада, яку очолив єпископ Григорій Яхимович. Того ж року у Львові почала виходити перша газета українською мовою «Зоря Галицька», в якій Рада опублікувала свою відозву до українського народу: «Ми галицькі українці належимо до великого українського народу, що одною говорить мовою. Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свої закони, своїх власних володарів, був у добробуті і силі. Тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, пробудився і наш український лев... Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!»². Це була перша в Галичині заява про те, що наддніпрянські та галицькі українці — одна нація. Тоді ж, за ініціативою Головної руської ради, за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому полі³.

¹ Зозуля Я. Велика Українська революція: Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 10.

² Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. — Львів—Вінніпег, 1948. — С. 677–678.

³ Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В. Смолія. — К., 1997. — С. 168.

Українське синьо-жовте колірне поєднання — одне з найдавніших серед сучасних національних прапорів. Сполуки цих фарб беруть початок від герба Галицько-Волинського князівства — золотого лева в синьому полі, який з'явився в другій половині XIII ст. Ці кольори залишалися традиційними для Західної України і в пізніші періоди. Відомо, що 1410 р. під час Грюнвальдської битви ополчення Львівської землі виступало під синьою короговою із зображенням жовтого лева¹. Значного поширення поєднання на прапорах блакитного і жовтого кольорів набуло у XVIII ст. Воно з'явилося не лише на військових, а й на міських та цехових прапорах. Відомі знавці української геральдики В. Модзалевський та Ю. Нарбут вважали, що блакитно-жовті кольори були здавна характерні й для Наддніпрянщини. В статті, присвяченій цьому питанню, вони згадували, зокрема, документ полтавського полковника Івана Черняка за 1717 р., в якому той звітував про витрати, пов'язані з придбанням для корогви блакитного та жовтого «лудану» (рід парчі)². Поєднання жовтого і блакитного кольорів було характерним і для інших міст України. Наприклад, на гербі Києва 1787 р. був зображений архистратиг Михаїл у золотому ореолі на голубому полі. Таке ж поєднання кольорів було присутнє на гербах Лубен та Миргорода. Згідно з документом 1787 р. герби восьми з одинадцяти повітових міст Київського намісництва були обрамлені жовто-блакитними корогвами³.

З початком відродження національної символіки в середині XIX ст. в Галичині національні синьо-жовті кольори стали поширюватись на ті регіони, де мешкали українці. На українських землях у складі Російської імперії вони почали утверджуватися в середовищі національно налаштованої частини населення після революції 1905 — 1907 рр. Так, в березні 1914 р. з нагоди ювілею Т. Шевченка за почином львівських студентів на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами вийшло київське студентство⁴.

Однак єдиної думки щодо правомірності обрання саме цих барв для українських національних прапорів на той час ще не було. Про це свідчила дискусія, яка велася на початку XX ст. в науково-мистецьких колах Галичини та Наддніпрянщини⁵. Наприклад, галицький історик І. Крип'якевич більше схилився до червоних кольорів як національних,

¹ Гречило А. До питання про національний герб // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 44.

² Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. — 1918. — Ч. I. — С. 124.

³ Сергійчук В. Доля української національної символіки. — К., 1990. — С. 19–20.

⁴ Там само. — С. 30.

⁵ Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 2006. — Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 115–117.

аргументуючи, що саме вони переважали на козацьких прапорах XVI—XVII ст. та прапорах Б. Хмельницького. На противагу йому наддніпрянський мистецтвознавець К. Широцький у статті «Український національний колір» зазначав: «Ми можемо з повним правом брати для своїх національних відзнак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жадних змін, розуміючи, що се є згідне цілком з народним смаком, з окржними тонами природи української, з козацькими звичаями й певними традиціями серед українського громадянства»¹. Аналогічної думки дотримувався львівський історик С. Томашівський, який зауважив, що синьо-жовтий прапор «і з естетичного боку гарний» і не має такого інтернаціонального значення, як, наприклад, червоний². На Наддніпрянщині поширенню синьо-жовтих кольорів як національних сприяло також їх народне тлумачення — блакитне небо та золотий лан пшениці. Дискусія закінчилася на користь обрання для українських національних прапорів синьо-жовтих кольорів. Таким чином, прапор, який у 1848 р. слугував національним символом в окремому регіоні, поступово набував загальнонаціонального визнання. Однак неузгодженим залишалось питання порядку комбінації кольорів, тобто якою мали бути верхня та нижня смуга прапору. Невизначеність у цьому питанні, що існувала від початку, згодом внесла плутанину в дослідження зазначеної теми, стала предметом тривалих дискусій.

Найбільш суперечливим у цьому відношенні був період Української революції 1917—1921 рр. Як свідчать іконографічні джерела, перші українські акції, проведені після падіння самодержавства в березні—квітні 1917 р., проходили водночас під жовто-блакитними (верхня смуга — жовта) та синьо-жовтими (верхня смуга — синя) прапорами. В Національному музеї історії України (НМІУ) зберігаються тогочасні фото та поштівки із зображенням маніфестації 19 березня 1917 р.³ На них чітко видно, що під час мітингу на Софійському майдані майоріли водночас як жовто-блакитні (верхня смуга — жовта), так і блакитно-жовті (верхня смуга — блакитна) прапори.

Детальний опис маніфестації залишився у працях та мемуарах Д. Дорошенка, М. Грушевського, Я. Зозулі та інших діячів, хоча згадують вони лише жовто-блакитні прапори. За свідченням Д. Дорошенка, під жовто-блакитними прапорами відбулися також «свято Революції» в Катеринославі (13 березня 1917 р.)⁴ та губернський український з'їзд у Харкові (квітень 1917 р.). Щодо останнього, то у своєму дослідженні

¹ Цит. за: Там само. — С. 116.

² Там само.

³ Національний музей історії України (далі — НМІУ). — ФК — 380.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 63—64.

Д. Дорошенко, зокрема, згадував, як один з опонентів українського національного руху зневажливо назвав національний стяг «жовто-синьою ганчіркою»¹.

На початку травня у Києві відбувся Перший всеукраїнський військовий з'їзд. За свідченням преси, під час урочистого відкриття на сцені для президії було розгорнуто синьо-жовтий прапор². Однак вже згадувані історики і мемуаристи Д. Дорошенко, М. Ковалевський, Я. Зозуля та інші згадували переважно про жовто-блакитні прапори. Спробуємо з'ясувати, чи дійсно в часи Української революції перевага віддавалася жовто-блакитним символам.

Згідно з правилами вексилології, спеціальної історичної дисципліни, що вивчає прапори (з'явилася в середині ХХ ст.), прапор, складений з горизонтальних смуг, «читається» зверху вниз, тобто спочатку називається верхня смуга, а потім нижня. Однак українська вексилологія й геральдика з огляду на історичні обставини формувалися під різноманітними впливами й не мали на той час єдиних ustalених правил.

Цікаве припущення в цьому контексті висловив А. Гречило. Він вважає, що в Центральній Україні від початку революційних подій 1917 р., всупереч поширеній думці, використовувався в основному блакитно-жовтий (синьо-жовтий) прапор. Подібний висновок автор аргументував тим, що на Наддніпрянщині поширеною була манера називати поєднання кольорів у зворотному порядку, тобто знизу вгору³. Розвиваючи цю думку, відзначимо, що словосполучення «жовто-блакитний» вочевидь звучить м'якше і мелодійніше, є більш зручним для вимови. Можна припустити, що й Д. Дорошенко та інші автори також не дотримувались правильної послідовності, називаючи кольори на прапорі. Про це свідчать, зокрема, спогади Д. Дорошенка та М. Ковалевського. Описуючи, наприклад, перше засідання Трудового конгресу, який розпочався 23 січня 1919 р., М. Ковалевський писав: «Велика сцена була прибрана українським килимом і великим жовто-блакитним прапором»⁴. Однак відомо, що Директорія в ті часи використовувала виключно блакитно-жовті прапори.

На підтримку версії А. Гречила наведемо такий факт. В старій інвентарній книзі Центрального історичного музею УРСР (нині — НМІУ) за 1948 рік під номером «111» значиться «жовто-блакитний прапор «Слава вільній Україні» (Київщина, 1918 р.)»⁵. Цей запис зроблений після повернення музею з евакуації на основі довоєнних

¹ Там само. — С. 66.

² Народна воля. — 1917. — 19 (6) травня.

³ Гречило А. Становлення українських національно-державних символів... — С. 139–140.

⁴ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 535.

⁵ НМІУ. — Т. 111.

інвентарних журналів. Йдеться про відомий по багатьох публікаціях синьо-жовтий прапор (верхня смуга — синя), який зараз представлений в одному із залів НМІУ. Так само, як «жовто-блакитний» записаний у книзі ще один синьо-жовтий прапор — «Мошенський повстанський сільській козацький курінь «Оборони землі Української» (Черкащина, 1919 р.)¹. На користь думки А. Гречила свідчать численні іконографічні джерела. На тогочасних знімках, що перебувають у фотодокументальному фонді НМІУ, зображені в основному синьо-жовті прапори. Це, приміром, фото «Дивізія синезупанників перед відправкою в Україну», (Німеччина, Раштадт, 1918 р.)², «Свято у містечку Малий Сиротинець» (Закарпаття, 1920 р.?)³, «Старшини Окремої Запорізької залізничної сотні Армії УНР у таборах інтернованих» (Польща, 1921 р.)⁴ та багато інших.

В контексті викладеного можна зробити такі висновки:

1. З великою ймовірністю можна припустити, що під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. використовувались переважно синьо-жовті національні символи.

2. Поряд з ними, і про це також свідчать джерела, зустрічалися й жовто-сині прапори. А. Гречило пише про те, що жовто-сині прапори на початку ХХ ст. деякий час вживалися у Галичині під впливом так званих правил геральдики, які застосовувались з другої половини ХІХ ст. в Німеччині та частково Австро-Угорщині. Відповідно до них, для верхньої смуги прапора брали забарвлення фігури з герба (для Галичини це золотий лев), а для нижньої — колір поля щита⁵. Це правило певною мірою діяло і в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. як в Галичині, так і у Східній Україні.

3. Словосполучення «синьо-жовтий (блакитно-жовтий)» у визначенні прапора сприймалося й озвучувалося багатьма не за правилами вексилології, тобто й синьо-жовтий прапор могли називати «жовто-блакитним». Цілком зрозуміло, що в період Української революції жовто-блакитні та блакитно-жовті прапори використовувались довільно, без дотримання особливих правил.

Спробуємо з'ясувати, який саме прапор для Української Народної Республіки був визнаний державним: жовто-блакитний чи блакитно-жовтий? Окремого закону про прапор УНР Центральна Рада не ухвалювала. Але у проекті Тимчасового закону про флот УНР, розглянутому на засіданні Генерального Секретаріату 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.), зазначалося: «Прапором української військової

¹ Там само. — Т — 108.

² Там само. — ФД — 5020.

³ Там само. — ТКВ — 11573/339.

⁴ Там само. — ТКВ — 11573/260/2.

⁵ Гречило А. Вказ. праця. — С. 139.

фльоти є полотнище о двох — жовтому і блакитному кольорах»¹. За цим документом, а також свідченням Д. Дорошенка, державним прапором УНР було визнано жовто-блакитний (верхня смуга — жовта) прапор.

Звернемося далі до праці Д. Дорошенка. Остаточною датою затвердження закону про український флот український історик називає 5(18) січня 1918 р.², подає також і опис прапора: «...матерія складалася з двох смуг, вгорі жовта, внизу синя»³. Аналогічну інформацію про дату затвердження закону й порядок кольорів на прапорі подає «Енциклопедія українознавства»⁴.

Однак архівні джерела містять іншу інформацію. Про остаточний варіант ухвалення закону йдеться у протоколі засідання Центральної Ради від 14(27) січня 1918 р.⁵ На цей документ посилається і цю дату наводить також дослідник А. Гречило⁶. Крім того, «Тимчасовий закон про флоту Української Народної Республіки», був ухвалений Центральною Радою у змінений, в порівнянні з проектом, редакції. В протоколі зазначено: «Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому колірах. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому колірах»⁷. Таким чином, у новій редакції, на відміну від первісного розгляду питання 29 грудня 1917 р., верхня смуга прапора була вже блакитною. В Наказах по морському відомству УНР (параграф 1, пункт 2) від 13 березня 1918 р. також вказується, що морський прапор республіки — блакитно-жовтий. У тому ж документі підкреслено: «З часу проголошення цього закону всі російські військові і транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народної Республіки»⁸. В контексті викладеного можна зробити висновок: або Д. Дорошенко помилився, називаючи остаточною датою затвердження прапора 5(18) січня 1918 року і це автоматично потрапило в інші публікації, або, що є більш вірогідним, 5 січня відбулося якесь проміжне засідання УЦР, на якому знову обговорювалося питання закону про флот. Таким чином, спираючись на архівні документи, можна стверджувати, що саме блакитно-жовтий прапор став за часів Центральної Ради державним символом УНР.

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 79.

² Праці Д. Дорошенка датовані за новим стилем.

³ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 320.

⁴ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 6. — Париж—Нью-Йорк, 1970. — С. 2310.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВОВ) України. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 6 — Арк. 9—10.

⁶ Гречило А. Вказ. праця. — С. 124.

⁷ ЦДАВОВ. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9.

⁸ ЦДАВОВ. — Ф. 2203. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3—3 зв.

Після проголошення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) синьо-жовтий прапор отримав статус державного і на західних землях. За часів гетьманату П. Скоропадського національний прапор не міняв своїх кольорів і розміщення синьої та жовтої смуг. Про це може свідчити малюнок нового військового прапора, затвердженого гетьманом 16 липня 1918 р. Прапор мав бути білого кольору, з рівним синім хрестом по центру, який ділив прапор на чотири рівних частини. У верхньому лівому полі містився національний прапор, складений з блакитної та жовтої горизонтальних смуг¹.

Внаслідок перемоги протигетьманського повстання до влади в Україні прийшла Директорія, 14 грудня 1918 р. була відновлена УНР. А вже 3 січня 1919 р. на своєму засіданні Рада Народних Міністрів розглянула питання про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 (27) січня 1918 р.² Це свідчить про те, що за доби Директорії державним прапором УНР залишився синьо-жовтий прапор. З проголошенням 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР та ЗУНР синьо-жовтий прапор став також державним символом незалежної соборної України.

Важливим в плані утвердження національної символіки було питання про герб. Вперше воно постало на порядку денному за Центральної Ради й набуло особливої актуальності восени 1917 р. після того, як УЦР після декларації 29 вересня взяла курс на повну автономію України й оголосила про скликання в найближчому часі Українських установчих зборів. 13 жовтня Рада звернулася до центрального уряду з меморандумом, в якому виклала вимоги щодо зміни статусу української автономії у складі Росії. Більшовицький переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р. й повалення Тимчасового уряду спонукали УЦР до рішучих дій і проголошення 7 листопада Української Народної Республіки. У зв'язку з цим, як зазначав М. Грушевський, питання про герб вимагало «негайного вирішення»³. Для розробки національної державної символіки була створена спеціальна комісія з представників історичної науки, мистецтвознавців, художників, фахівців з геральдики, яку очолив директор канцелярії народного секретарства освіти П. Зайцев.

За тиждень до проголошення УНР, 2(15) листопада 1917 р., в останній день роботи 7-ї сесії УЦР в українському клубі «Родина» по вул. Володимирській, 42 відбулася нарада, ініційована генеральним секретарем освіти І. Стешенком. Вона була присвячена концептуальним пропозиціям щодо проекту майбутнього герба України. В ній взяли

¹ Гречило А. Вказ. праця. — С. 129.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали. У 2 томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 151.

³ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 90.

участь М. Грушевський, М. Біляшівський, П. Зайцев, Ф. та В. Кричевські, Г. Павлуцький, К. Широцький, Г. Нарбут¹. Під час наради виникла дискусія навколо того, який з історичних символів (гербових знаків) слід взяти за основу герба незалежної України. З ґрунтовною доповіддю на цю тему виступив М. Грушевський, який написав перед тим низку статей про герб. Вони були опубліковані в газеті «Народна воля», а пізніше увійшли до збірки «На порозі Нової України», виданої в квітні 1918 р. У своєму виступі він рішуче відкинув ідею зображення на гербі архангела Михаїла, вважаючи, що «ніякої української традиції за ним не має»² (архистратиг Михаїл був символом Київського воєводства за польських часів і символом Київської губернії за російських).

Один із варіантів, запропонованих вченим, передбачав зображення на синьому тлі або золотих зірок по числу земель нової Української республіки, або золотої букви «У» (Україна) чи «УНР» — на взірєць герба французької республіки. Однак сам Грушевський при цьому зауважив, що це було б проти правил геральдики³. Більш привабливим виглядав інший варіант — зображення в центрі герба золотого плуга на синім тлі як символу творчої праці в новій Україні. Навколо нього М. Грушевський пропонував розмістити державні знаки старої України: знак Київської держави Володимира Великого, герб Галицько-Волинського князівства та герб Гетьманщини. Внизу, на його думку, могли бути розміщені два символи — Києва та Львова — у вигляді лука (Київ вживав для свого герба в XVII ст. ще лук-самостріл) та лева. У верхній частині герба мала б бути емблема із зображенням голуба з гілкою оливи як символу національного замирення й спокою. В якості щитоносців М. Грушевський радив розмістити з одного боку фігуру жінки з серпом, з другого — фігуру робітника з молотом — символи трудящого народу⁴.

Під час обговорення була внесена ще одна пропозиція — за традицією вважати державним символом України герб Гетьманщини XVII–XVIII ст. — зображення козака з мушкетом. Однак більшість, у тому числі й М. Грушевський, відкинули цей варіант. Свою позицію М. Грушевський обґрунтував так: «Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого»⁵. Негативно поставився до такого аргументу відомий укра-

¹ Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печати (з архіву Ю. Нарбута) // Державницька думка (Філадельфія). — 1951. — № 3. — С. 47–48.

² Грушевський М. Вказ. праця. — С. 90.

³ Там само. — С. 91.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

їнський графік і знавець геральдики Г. Нарбут. Цікаво, що в архіві митця збереглася вирізка з газети «Народна Воля» за 1917 рік зі статтею М. Грушевського «Державний герб України», де рукою Нарбута червоним олівцем підкреслено слова історика: «щоб не було підозріння в замислах старого» та поставлено знак питання й знак оклику одночасно¹.

Зрештою, комісія ухвалила проект, де за герб було обрано тризуб. На цьому рішенні наполягав, зокрема, М. Грушевський. Голова УЦР вважав, що саме цей знак, відомий ще з часів Київської Русі, найбільше відповідає історичній традиції українського народу. Свою думку М. Грушевський обґрунтував в черговій статті, написаній на початку 1918 р.: «Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне й релігійне життя. І тому зовсім натурально, що Народня Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб старий знак Володимира Великого...»².

Проголошення IV Універсалом державної незалежності УНР прискорило розгляд питання про герб. Його вирішення відбувалося в екстремальних умовах війни між радянською Росією та УНР. Після захоплення Києва наприкінці січня радянськими військами М. Муравйова українська влада на чолі з М. Грушевським залишила місто й виїхала до Житомира, згодом до Сарн і далі Коростеня. Перебуваючи в Коростені, Мала Рада 12 лютого 1918 р. розглянула й ухвалила два надзвичайно важливі рішення. По-перше, ввела в Україні числення часу за новим стилем. Перехід на новий стиль мав відбутися з 16 лютого (тобто 16 лютого тепер вважалося 1 березня). По-друге, був затверджений державний герб УНР: «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого»³. Таким чином, державним гербом України ставав тризуб.

Після повернення Центральної Ради до Києва на початку березня 1918 р. робота над розробкою герба тривала. Ескізи М. Грушевський доручив розробити відомому художнику-графіку В. Кричевському, який раніше художньо оформляв «Ілюстровану історію України». Митець довгий час мав майстерню в будинку Грушевського по вул. Паньківській, 9, що згорів під час артилерійського обстрілу міста більшовиками в січні 1918 р.

¹ Праця Юрія Нарбута... — С. 49.

² Грушевський М. Вказ. праця. — С. 92.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 165–166.

22 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила великий та малий державний герби, а також велику та малу печатки УНР¹. Герб виглядав таким чином: в центрі овалу зображався тризуб в обрамленні стилізованого орнаментованого вінка. Великий та малий герби були абсолютно схожими, за винятком окремих деталей. У великому гербі тризуб, знак Володимира, був намальований одною чорною лінією, навколо нього були розміщені десять геометричних фігур у вигляді ромбів. Всередині тризуба великого герба також знаходились ромби, з'єднані кривими та прямими лініями. В малому гербі тризуб був намальований двома лініями, ромби навколо нього були відсутні. Є припущення, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, щоб вибрати один з них, вирішили прийняти обидва².

Затвердження Центральною Радою великого та малого гербів, а також печатки УНР із зображенням тризуба викликало негативну реакцію знавців геральдики В. Модзалевського та Г. Нарбута. В статті «До питання про державний герб України», опублікованій пізніше в журналі «Наше минуле», вони зазначили, що великий та малий герби «не витримують ніякої критики з боку геральдичного» і «художник, якому було доручено намалювати герб, ... робив це тільки як художник, не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незнайомий з нею»³. На їх глибоке переконання, гербом України мав стати не тризуб, а козак з мушкетом. Знак Володимира пропонувалося використовувати лише як нашоломник (деталь герба).

За часів гетьманату П. Скоропадського В. Модзалевський та Г. Нарбут добилися скасування затверджених гербів і печаток УНР й розпочали роботу над створенням нової національної символіки. Проект малої печатки Г. Нарбут завершив 23 серпня 1918 р., хоча на думку дослідника П. Гай-Нижника ця робота була завершена ще 18 липня 1918 р.⁴ Малюнок виглядав таким чином: у 8-гранному щиті, обрамленому картушем у стилі українського бароко, зображався козак з мушкетом, верхню частину щита увінчував тризуб. По колу йшов напис: «Українська Держава».

Ще до остаточного вирішення питання про герб, наказом гетьмана була затверджена кокарда для військ, управлінь та установ у вигляді кружка блакитного кольору із зображенням тризуба. В проекті Г. Нарбута він мав форму плетінки, тоді як у В. Кричевського виглядав плоским.

¹ Модзалевський В., Нарбут Ю. Вказ. праця. — С. 119.

² Гречило А. Вказ. праця. — С. 127.

³ Там само. — С. 121.

⁴ Гай-Нижник П.П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. — 2001. — № 6. — С. 107.

Кінцеві проекти державних печаток і герба були виконані в другій половині листопада 1918 р. 21 листопада державний секретар С. Завадський звернувся з офіційним запрошенням до Г. Нарбута «не відмовитись взяти участь у комісії під головуванням П. Дорошенка, в котрій мають розглядатися проекти державних Герба та Печаті»¹. Комісія, до складу якої увійшли також О. Левицький (професор, член Української академії наук), Г. Павлуцький (голова відділу пластичних мистецтв Головного управління мистецтв та національної культури), М. Біляшівський (голова відділу охорони пам'яток старовини та мистецтв того ж управління), В. Модзалевський, П. Зайцев, М. Бойчук (професор Української академії мистецтв), схвалила 24 листопада компромісний варіант: за герб Української Держави прийняти козака з мушкетом у комбінації з тризубом. При цьому були висловлені деякі побажання стосовно зображення козака: «оселедець зробити більш короткий, прийнявши для нього зразком портрет Хмельницького, який зробив гравер Гондіус»². Однак проект герба, виконаний Г. Нарбутом, так і залишився незатвердженим. 14 грудня 1918 р. Українська Держава П. Скоропадського припинила існування.

З розпадом Австро-Угорської імперії в листопаді 1918 р. була утворена Західноукраїнська Народна Республіка. Національна Рада ЗУНР 13 листопада ухвалила прийняти за державний герб жовтого лева на блакитному полі.

За часів Директорії УНР питання про національний герб також розглядалося на засіданнях Ради Народних Міністрів та спеціальних комісій. Проголошення 22 січня 1919 р. Злуки УНР та ЗУНР поставило питання про герб Соборної України. Для цього була скликана комісія у тому ж складі, що й за гетьманату. За пропозицією Г. Нарбута герб Соборної України мав включати емблеми обох республік, а також знак Київської Русі — тризуб. Емблемою УНР мав бути козак з рушницею, а емблемою ЗУНР — золотий лев. Однак, зважаючи на вкрай несприятливі внутрішні та зовнішні чинники, робота над проектом герба була призупинена.

Після переходу в листопаді 1919 р. Української Галицької Армії на бік денікінців і підписання таємних угод того ж року між представником Директорії та прем'єром Польщі, соборність УНР була фактично ліквідована. В першій половині січня 1920 р. в Кам'янці-Подільському було утворено з політичних та громадських організацій Наддніпрянської та Наддністрянської України нове політичне об'єднання — Всеукраїнську Національну Раду (ВНР). Вона стала ініціатором розробки проекту основного закону української демократичної держави. Підготовлений проект було ухвалено ВНР на засіданнях 9–13 травня 1920 р. і передано

¹ Праця Юрія Нарбута... — С. 49.

² Там само. — С. 50.

на розгляд до Ради Народних Міністрів. Наприкінці серпня 1920 р. уряд УНР утворив Комісію з вироблення Конституції Української Народної Республіки на чолі з А. Ніковським. З 2 вересня по 1 жовтня 1920 р. вона провела 39 засідань, на яких було розглянуто два конституційних проекти, представлені Всеукраїнською Національною Радою та індивідуальний проект, підготовлений професором О. Ейхельманом. За основу був прийнятий проект Конституції, розроблений ВНР. Цей документ можна вважати підсумком державотворчих процесів в Україні 1917—1920-х років, а також в утвердженні українських національних символів. В проекті Конституції було зазначено: «Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі» (арт. № 9); «Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта» (арт. № 10); «Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора» (арт. № 11)¹.

Поразка національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. та втрата Україною державності не дали змоги реалізувати ці історичні документи. Радянська Україна у складі СРСР відмовилася від національної історичної традиції та «буржуазно-націоналістичної» символіки. Її прапор і герб носили чітко означений класовий характер. Однак впродовж наступних десятиріч національні символи України не втратили свого значення й були відновлені в незалежній Україні.

¹ Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 127.